

жет ташкилотларида ҳам тўлиқ фойдаланилмоқда.

Бюджет ташкилотларида «УзАСБО» дастурини қўллашнинг қуйидаги афзалликларини айтиб ўтиш мумкин:

- бюджет ташкилотлари бухгалтерларининг вақтлари тежалади ва иш самараси ошади;
- Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилаётган бухгалтерия ҳисоботлари ва методик кўрсатмалар ҳамда 2169-рақамли йўриқномага киритиладиган ўзгартириш ва қўшимчалар дастурда намоён булади;
- дастур Web-технологияга асосланган бўлиб, ахборотлар базаси марказлашган ҳолда сақланади;
- дастурдан фойдаланиш интернет тармоғи орқали амалга оширилади;
- «УзАСБО» дастури ғазначилик дастури билан маълумотлар алмашиш имкониятига эга;
- барча фойдаланувчилар дастурнинг охириги версиясидан фойдаланадилар;
- маълумотлар базаси махсус серверларда сақланиб, ҳар кунлик маълумотлар архивация қилиб турилади;

- фойдаланувчининг компьюттери носоз ҳолатга келганида маълумотлар йўқолмайди ва фойдаланувчи бошқа компьюттердан дастурда ишлашни давом эттириш имкониятига эга;

- дастур интернет браузерлари орқали юкляниб, фойдаланувчи компьюттеридан ортиқча жой эгалламайди;

- дастурга кириб ишлаш учун керакли режим танланиб, унинг ичига кирилади ва керакли операциялар бажарилади. Дастурда моддий захиралар ҳисобини юритиш учун унинг асосий менюсидаги Хужжатлар (документы) режимига кириб, ундаги моддий захиралар ҳисоби режимига кириш ва керакли операцияларни танлаш ҳамда реквизитларни кирита бошлаш керак.

«УзАСБО» дастурида самарали ишлаш учун юқорида кўрсатилган муаммоларни ҳал этиш, яъни бюджет ташкилотлари бухгалтерларининг мунтазам малакасини ошириб бориш, шунингдек, бюджет ташкилотлари электр энергия таъминотининг узилиш сабабларини таҳлил қилиш ва уни бартараф этиш орқали унинг доимий равишда таъминланиши ва интернет ишлаш тезлигининг кучайтирилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди[13].

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иш ҳақи миқдорини ошириш тўғрисида”ги фармони. 24.03.2022.
2. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2010 йил 22 декабрда рўйхатдан ўтказилган 2169- сонли буйруғи билан тасдиқланган «Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги йўриқнома». //http://www.lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=1714689.
3. Остонақулов М. Бюджет ташкилотларида янги бухгалтерия ҳисоби. – Т.: Янги аср авлоди, 2011.
4. Мехмонов С.У. Давлат бюджети ғазна ижроси шароитида бухгалтерия ҳисобини такомиллаштириш масалалари. / «Давлат молиясини ислоҳ қилишнинг долзарб муаммолари» Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Т., 2009 йил 2 декабрь. 241–243-б.
5. Хайдарова Н.А. Бюджет ташкилотларида молиявий активлар ҳисобини такомиллаштириш. Монография. – Т., 2021.
6. gazeta.uz. <https://www.gazeta.uz/uz/2022/05/20/wages/>
7. <https://www.norma.uz>.
8. <https://www.norma.uz.04.04.2022> йил
9. С.У.Мехмонов “Бюджет ҳисоби” ўқув қўлланма 248 бет, 260 б.
10. М.Остонақулов “Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби” 2011 йил
11. gazeta.uz. <https://www.gazeta.uz/uz/2022/05/20/wages/>
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Малакаларни баҳолаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва меҳнат бозорини малакали кадрлар билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида
13. //Иқтисод ва молия / Экономика и финансы, 2016, 1-сон.

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТГА ЎТИШ ДАВРИДА НОМОДДИЙ АКТИВЛАР ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Кадиров Сахобиддин Шарофович -
Тошкент давлат аграр университети
докторанти

https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss2/a16

Аннотация. Мазкур мақолада бухгалтерия ҳисобининг янги объектларидан бири номоддий активлар ҳисобини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари талаблари асосида ташкил этиш, уларни тан олиш ва баҳолаш услубиёти бўйича фикрлар билдириб ўтилган. Номоддий активлар ҳисобини такомиллаштиришга оид илмий ва амалий тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: номоддий активлар, баҳолаш, тан олиш, патент, лицензия, бухгалтерия ҳисоби, молиявий ҳисобот, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари.

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕТА НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ ПРИ ПЕРЕХОДЕ
К ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Кадиров Сахобиддин Шарофович

Докторант Ташкентский государственный
аграрный университет

Аннотация. В данной статье выражены мнения по методике организации, согласии и оценки учета нематериальных активов одной из новых объектов бухгалтерского учета на основе требований международных стандартов финансового отчета. Предлагаются научные и практические рекомендации по совершенствованию учета нематериальных активов.

Ключевые слова: нематериальные активы, оценка, признание, патент, лицензия, бухгалтерский учет, финансовый отчет, международные стандарты отчета.

ORGANIZING THE ACCOUNT OF INTANGIBLE ASSETS DURING THE
TRANSITION TO THE DIGITAL ECONOMY

Kadirov Sakhobiddin Sharofovich

Is a doctoral student of Tashkent state agrarian university

Annotation. In this article, one of the new objects of accounting, accounting of intangible assets, is expressed on the basis of the international standard requirements of financial reporting, their recognition and evaluation methodology. Also, scientific and practical recommendations on improving the accounting of intangible assets are given.

Key words: intangible assets, valuation, recognition, patent, license, accounting, financial reporting, international standards of financial reporting.

Кириш. Жаҳон статистикаси маълумотларига кўра, иқтисодий ривожланган мамлакатлар компанияларнинг умумий активлари 120,0 трлн. АҚШ долларидан ортди, бунинг 63,6 трлн. доллари (53,0 фоиз) моддий кўринишдаги, яъни асосий воситалар, ТМЗ ва пул маблағлари ҳиссасига тўғри келади. Активларнинг қолган 56,4 трлн. АҚШ доллари (47,0 фоиз) номоддий активлар, яъни патент, ноу-хау, дастурий маҳсулотлар, товар белгилари кабиларнинг ҳиссасига тўғри келади [1]. Авваллари номоддий активлар таркибида маълум бўлмаган (ошкор этилмаган) активлар тадбиркорлик субъектларининг умумий бизнес қийматининг катта қисмини ташкил этган бўлса-да, лекин улар балансида ҳисобга олинмайди. Мазкур кўрсаткичлар бўйича энг юқори даражага эга бўлган давлатлар қаторига Дания (61,0 фоиз), Швейцария (42,0 фоиз) ва Бельгияни (41,0 фоиз) киритиш мумкин [2]. Шунингдек, интеллектуал мулк объектлари таркибига кирувчи товар белгиларининг асосий улуши ҳам ривожланган мамлакатларга тўғри келади. Демак, сўнгги ўн йилик ва келгуси йилларда номоддий активларга нисбатан талабларнинг юқори бўлишини кузатиш мумкин. Шу ўринда савол туғилади: “Номоддий актив ўзини ва у қандай аҳамиятга эга?”

Демак, рақамли иқтисодий шароитида номоддий активлар ҳисобини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида ташкил этиш бугунги кунда долзарб масалалардан бирига айланган.

Адабиётлар таҳлили. Иқтисодчи олимлар ва турли меъёрий ҳужжатларда номоддий

активларга берилган таърифлар ва назарий қарашларга тўхталиб ўтамиз. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандарти “Номоддий активлар” номли 38-сонли МҲҲСда актив сифатида тан олинishi қуйидагича ифодаланган: “Актив шундай ресурски, у олдинги ҳодисалар натижасида ташкилот томонидан назорат қилинади, ташкилот ундан келгуси иқтисодий наф олишни кутади [3].

Мазкур стандартда номоддий активларга қуйидагича таъриф берилган: “Номоддий актив – моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмаган идентификацияланадиган номонетар актив. Бу ерда номонетар активлар дейилганда, мавжуд пул маблағлари ва қатъий ёки аниқланадиган пул маблағлари миқдорида олинадиган активлар тушунилади.

Маълумки, тадбиркорлик субъектлари илмий ёки техник билим, янги жараёнлар ёки тизимларни лойиҳалаш ва жорий этиш, лицензиялар, интеллектуал мулк, бозор тўғрисидаги билимлар ва савдо маркалари (жумладан, фирма номлари ва чоп этиш ҳуқуқлари) каби номоддий ресурсларни харид қилиш, ишлаб чиқиш, сақлаб туриш ёки такомиллаштириш ресурсларини сарфлашади ёки мажбуриятлар олади. Ушбу умумий тоифаларга кирадиган моддаларнинг кенг тарқалган мисолларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- компьютер дастурий таъминоти;
- патентлар;
- муаллифлик ҳуқуқи;
- кинофильмлар;
- харидорлар рўйхати;

ипотекага хизмат кўрсатиш ҳуқуқи;
 балиқ овлашга лицензия;
 импорт квоталари;
 франшиза;
 харидорлар ёки етказиб берувчилар
 билан муносабатлар;
 харидорлар лояллиги;
 бозор улуши ва сотиш ҳуқуқлари.

Шунингдек, фикримизча, юқорида келтирилган моддаларнинг ҳаммаси ҳам номоддий активнинг таърифига, яъни идентификацияланиш, ресурсни назорат қилиш ва келгуси иқтисодий нафларнинг мавжудлиги мезонларига жавоб бермайди. Натижада номоддий активлар таърифига тўғри келмайдиган моддаларни уларни сотиб олиш вақтида ёки ўз кучи билан яратиш учун қилинган сарфлар, улар юзага келган пайтда харажат сифатида тан олинади.

Амалдаги бухгалтерия ҳисоби миллий стандартида эса номоддий активларга қуйидаги таъриф берилган: номоддий активлар – корхона томонидан узоқ муддат мобайнида ишлаб чиқариш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш ёки товарларни сотиш жараёнида фойдаланиш мақсадида ёхуд маъмурий ва бошқа функцияларни амалга ошириш учун ушлаб туриладиган, моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмаган идентификацияланадиган мол-мулк объектлари [4].

Хорижий иқтисодчи олимларнинг фикрларига кўра, номоддий активлар корхонанинг моддий шаклга эга бўлмаган ва бир йилдан ортиқ иқтисодий фойда келтириши кутилаётган ресурслардир. Уларни сотиб олиш, мустақил равишда яратиш, бепул олиш ёки бошқа активларга алмаштириш мумкин [5].

Стандартда идентификацияланадиган бўлишига ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Бунда номоддий активнинг таърифи номоддий активнинг гудвилдан фарқланиши учун унинг идентификацияланадиган бўлишини талаб этади. Бизнес бирлашуви натижасида тан олинган гудвилл бизнес бирлашуви натижасида харид қилинган бошқа активлардан олинадиган келгуси иқтисодий нафларни ифода этадиган, индивидуал тарзда идентификацияланмайдиган ва алоҳида тан олинмайдиган активдир. Келгуси иқтисодий нафлар харид қилинган идентификацияланадиган активларнинг ўзаро бирлашувидан ёки алоҳида олганда молиявий ҳисоботда тан олиш мезонларига жавоб бермайдиган активлардан юзага келиши мумкин.

Демак, номоддий активларга таъриф берилганда, уни гудвилдан ажратиш олиш учун эса у идентификацияланадиган бўлиши талаб этилади. Бунда бизнес бирлашуви натижасида тан олинган гудвилл бизнес бирлашуви натижасида харид қилинган бошқа активлардан олинадиган келгуси иқтисодий нафларни ифода этадиган, индивидуал тарзда идентификациялан-

майдиган ва алоҳида тан олинмайдиган активлар сифатида қаралади.

Номоддий активлар таърифида келгуси иқтисодий нафлар сифатида харид қилинган идентификацияланадиган активларнинг ўзаро бирлашувидан ёки алоҳида олганда, молиявий ҳисоботда тан олиш мезонларига жавоб бермайдиган активлардан юзага келиши мумкинлиги келтириб ўтилади.

Номоддий активлар қуйидаги ҳолатларда идентификацияланадиган актив сифатида номоён бўлади:

биринчидан, бошқа активлардан алоҳида ажраладиган бўлса, яъни уни тадбиркорлик субъектидан ажратиш ёки бўлиш ва индивидуал тарзда ёки тегишли шартнома, идентификацияланадиган актив ёки мажбурият билан бирга сотиш, ўтказиш, лицензиялаш, ижарага бериш ёки айирбошлаш имкониятига эга бўлиши;

иккинчидан, шартномавий ёки бошқа юридик ҳуқуқлар натижасида, бундай ҳуқуқлар ўтказиладиган ташкилотдан ёки бошқа ҳуқуқлар ва мажбуриятлардан ажраладиган бўлишидан қатъи назар келиб чиқадиган бўлса.

Номоддий активларни тан олишдаги яна бир муҳим жиҳати уни назорат қила олишлигидир. Демак, номоддий активлар агар тадбиркорлик субъекти актив асосидаги ресурсдан келадиган келгуси иқтисодий нафларни олишга ва ушбу нафлардан бошқаларнинг олиш имкониятини чеклашга қодир бўлса, ташкилот активини назорат қилади. Тадбиркорлик субъектининг номоддий активдан келадиган келгуси иқтисодий нафларни назорат қилиш қобилияти, одатда, суд тартибида амалга оширилиши мумкин бўлган юридик ҳуқуқлардан келиб чиқади. Юридик ҳуқуқлар мавжуд бўлмаганда, назоратнинг мавжудлигини кўрсатиб бериш янада мураккаблашади. Бироқ ҳуқуқнинг юридик ҳимояланганлиги назоратнинг мажбурий шарти ҳисобланмайди, чунки ташкилот бошқа усуллар билан ҳам келгуси иқтисодий нафларни назорат қилиш имкониятига эга бўлиши мумкин.

Номоддий активлар таърифига нафақат хорижий олимлар, балки республикамиздаги қатор иқтисодчи олимлар ҳам ўз ёндашувлари ва фикрларини бериб ўтганлар. Жумладан, иқтисодчи олим Р.Дусмуратов томонидан номоддий активлар сифатида уларни ҳисобга олиш ва аудит ўтказиш услугиёти шакллантирилган [6].

И.Очиловнинг фикрига кўра, “Интеллектуал мулклар номоддий активларнинг таркиби бўлиб, ҳўжалик фаолиятида узоқ вақт мобайнида фойдаланиш учун мўлжалланган моддий хусусиятга эга бўлмаган мол-мулк объектларидир” [7].

А.Сотиволдиев эса номоддий активларни ушлаб бўлмайдиган ва сезиб бўлмайдиган корхонанинг активлари сифатида таърифлайди [8].

Р.Рахимбекованинг фикрига кўра, номоддий активлар жисмоний кўринишга эга бўлмаган ва келгусида даромад келтирувчи активлардир [9]. Б.Исроилов номоддий активларни мол-мулк солиғи объектларини туркумлашда кўчар мулк таркибига киритади. Унинг фикрига кўра, бозор муносабатлари шароитида инсоннинг интеллектуал меҳнати натижаси, яъни номоддий неъматлар ҳам мулк сифатида тан олинади [10]. Ш.Илхамов номоддий активлар қийматини энг кам иш ҳақининг эллик баробаридан ва хизмат даври бир йилдан кўп бўлган патент, лицензия, ноу-хау, савдо маркалари, товар белгилари,

саноат намуналари, дастурий таъминот, ердан ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи, ташкилий харажатлар, франчайз, муаллифлик ҳуқуқлари ва бошқа активлар киритилиши лозимлигини кўрсатиб беради [11].

Ф.Ғуломова қуйидаги тушунчани таъкидлаб ўтади: “Номоддий активларга табиий-моддий кўринишга эга бўлмаган ва қўшимча даромад келтириш имкониятини яратувчи объектлар киради”[12]. И.Исманов томонидан олиб борилган тадқиқотда номоддий активлар объектларини тан олиш ва бухгалтерия ҳисобида акс эттиришнинг айрим хусусиятлари ва халқаро стандартларга трансформация қилиш масалалари кўриб чиқилган [13].

1-расм. Номоддий активлар бўйича тадқиқотларни олиб борган маҳаллий олимлар

Манба: муаллиф ишланмаси.

М.Пўлатов томонидан олиб борилган тадқиқотларда айнан номоддий актив эмас, балки уларни интеллектуал капитал таркиби сифатида ўрганади[14]. И.Давлетов аграр соҳада номоддий активларни интеллектуал мулк объектлари сифатида тадқиқ этган ва уларни ҳисобга олиш ҳамда аудити масалаларини ёритган [15]. М.Пардаевнинг илмий асарлари ва яратилган дарсликларидан номоддий активлар таҳлилининг моделлари ва кўрсаткичлар тизими шакллантирилган [16]. Н.К.Ризаев эса автомобилсозлик соҳасидаги номоддий активлар ҳисоби ва таҳлилини ўрганган, шунингдек, докторлик диссертациясида эса номоддий активларнинг таркибига кирувчи интеллектуал мулк объектлар ҳисоби ва таҳлили методологиясини тадқиқ этган [17].

А.Худойкулов эса номоддий активлар ҳисобини МҲХС асосида трансформациялаш жараёнини ташкил этиш ҳамда МҲХСга ўтишининг молиявий самарадорлик масаласини ўрганган. Унинг фикрича, номоддий активлар деб, ишлаб чиқариш, иш бажариш, хизматлар кўрсатиш ёки сотиш жараёнида узоқ муддат (1 йилдан ортиқ

муддат) фойдаланилиб, ўз қийматини аста-секинлик билан маҳсулот, иш ва хизматлар таннарни ёки давр харажатларига ўтказиб борадиган, моддий кўринишга эга бўлмаган мол-мулк объектларига айтилади [18].

Тадқиқот методологияси. Мазкур тадқиқот давомида номоддий активларни тан олиш ва баҳолаш ҳамда уларни ҳисобини ташкил этиш услубиёти асосида уларнинг ортишини бошланғич, амортизация ва қолдиқ қийматларига нисбатан таъсирини баҳолаш усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижа. Республикамизда инновацион ғояларга асосланган техника ва технологияларни ривожлантириш масаласига устувор аҳамият қаратилган бўлиб, ҳар бир тадбиркорлик субъектидан бундан янада фаолроқ бўлишга ундайди. Бугунги кунда иқтисодиёт тармоқлари бўйича олинганда, хўжалик субъектлари умумий активларига (маблағлари) нисбатан номоддий активларнинг улуши деярли 2-4 фоиздан ортмайди, бу жами активларга нисбатан жуда ҳам оз миқдорни ташкил этмоқда[19].

Куйида танлаб олинган турли соҳалардаги корхоналарда мавжуд номоддий активлар

ҳолати ўрганилганда, катта тафовутларни кўриш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

Акциядорлик жамиятларидаги номоддий активлар ҳақида маълумот [20]

Т/р	Акциядорлик жамиятлари номи	Номоддий активлар, минг сўм	Жами активларга нисбатан, %
1.	“Ўзбекистон миллий электр тармоқлари” акциядорлик жамияти	2341536634	15,0
2.	«Худудгазтаъминот» акциядорлик жамияти	43673167	0,52
3.	Ўзбек геология-қидирув акциядорлик жамияти	490233481	3,9
4.	“Uz-Dong Won Ko” акциядорлик жамияти қўшма корхонаси	650745	0,92
5.	«Анджонёғмой» акциядорлик жамияти	556007	0,55
6.	«Ўзавтосаноат» акциядорлик жамияти	68203	0,01
7.	«Ўзагросервис» акциядорлик жамияти	144173	0,02
8.	«Uz Auto Motors» акциядорлик жамияти	125548548	0,42
9.	“Қарши Марказий Буюм савдо комплекси” акциядорлик жамияти	2633545	25,6
10.	“Деҳқонобод калий заводи” акциядорлик жамияти	242376129	4,0

Таҳлил маълумотларидан кўриниб турибдики, акциядорлик жамиятлари ва корхоналарда номоддий активлар ҳолати деярли бир-бирига яқин. Тўғри, бу ерда айрим корхоналар, масалан, «Ўзавтосаноат»да жами активларга нисбатан номоддий активларнинг салмоғи сезиларли даражада бўлган. Ушбу жамиятда жами активларга нисбатан номоддий активлар 15,0 фоизни ташкил этган, шунингдек, “Қарши Марказий Буюм савдо комплекси” АЖда энг юқори 25,6 фоизни ташкил этади. Бу ҳолат нафақат таҳлил қилинаётган даврдаги корхоналар бўйича, балки республикамизда ҳам мутлақ юқори даражада, деб эътироф этиш мумкин. Масаланинг яна муҳим жиҳати шундаки, активларга нисбатан номоддий активларнинг ўта юқори салмоқни эгаллаши ҳам корхона фаолиятига салбий таъсир этиши мумкин. Чунки номоддий активлар ўз хизмат муддати (ўртача йилига 20 фоиздан)ни ўтаб бўлиши натижасида тўлиқ харажатларга чиқарилади.

Натижада таҳлил қилинаётган “Қарши Марказий Буюм савдо комплекси” АЖдаги жами активлар миқдорининг 3-5 йил ичида деярли 25,0 фоиз камайиб кетишига олиб келади. Бунинг учун корхона номоддий активлар миқдорини доимий равишда ушлаб туриш учун товар белгиси ёки дастурий маҳсулотлар ёхуд патент каби интеллектуал мулк объектлари билан янгилаб бориши талаб этилади. Айрим ҳолатларда қайта баҳолаш натижасида ҳам номоддий активлар қийматини ошириб олиш имконияти бор, деган фикрлар бўлиши мумкин, бунда қайта баҳолаш модели бўйича қўлланган усул ҳамма вақт ҳам натижа беравермайди. Яъни бунда қайта баҳолаш фақатгина ушбу номоддий активлардан фойдали хизмат муддати амал қилиши имкониятини беради. Ҳар доим ҳам буни амалга ошириб бўлмайди, яъни уларга ҳисобланиши керак бўлган амортизациянинг танланган усули ўз таъсирини кўрсатади.

Юқоридаги акциядорлик жамиятларидаги мавжуд номоддий активларнинг салмоғи ўртача олганда 5,0 фоизни ташкил этмоқда.

Умумий олганда, республикамиз иқтисодиёти корхоналарида номоддий активларнинг салмоғи деярли кам бўлиб, бу эса тадбиркорлик субъектларида келгусида мазкур активларни ошириш имкониятини берувчи чора-тадбирларни кўришни талаб этади.

Демак, юқорида номоддий активлар ҳақида билдирилган таъриф ва турли ёндашувлар асосида куйидаги муаллифлик таърифи берилди: *“Номоддий активлар моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмаган, назорат қилинадиган, идентификация қилинадиган ҳамда иқтисодий наф олиниши кутиладиган активлардир”*.

Номоддий активларни таснифлаш ва уни актив сифатида тан олишнинг ҳуқуқий асослари сифатида куйидаги икки даражадаги меъёрий ҳужжатларни келтириш мумкин:

биринчидан, халқаро даражадаги бухгалтерия ҳисоби ҳужжатлари – “Номоддий активлар” 38-сонли Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти (ИАС 38);

Иккинчидан, миллий даражадаги бухгалтерия ҳисоби ҳужжатлар – Ўзбекистон Республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонуни, “Номоддий активлар” 7-сонли Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (БҲМС), Молиявий ҳисоботнинг миллий стандартлари (МҲМС).

Номоддий активларнинг тан олиниши халқаро стандартда батафсил очиб берилади, яъни тан олиниши мезонлари куйидагилардан иборат:

тадбиркорлик субъекти ушбу актив билан боғлиқ кутилаётган келгуси иқтисодий нафни олиш эҳтимоли мавжудлиги;

ушбу активнинг бошланғич қиймати ишончли баҳоланиши мумкинлиги.

Юқорида биз номоддий активлар ўзи нима ва унга берилган таъриф ҳамда турли ён-

дашувларни кўриб чиқдик. Ушбу таърифларда “номоддий активлар моддий кўринишга эга бўлган” деган тушунчалар кўпроқ берилган, ammo баъзи бир номоддий активлар моддий кўринишда ёки манбаларда сақланиши мумкин, масалан:

компакт дискда (компьютер дастурий таъминоти мисолида);

юридик ҳужжатларда (лицензия ёки патент мисолида) ёки фильм тасмасида.

Кўриниб турибдики, ушбу объектлар асосий восита ёки товар-моддий захирами ёхуд ўрганилаётган тадқиқот объекти номоддий актив сифатида тан олиними учун ушбу активларнинг қайси бири кўпроқ аҳамиятли эканини баҳолаш керак бўлади. Бизнинг фикримизча, агар 1С: дастурий таъминоти тегишли компьютернинг ажралмас қисми бўлмаса, у ҳолда мазкур дастурий таъминот номоддий актив сифатида ҳисобга олинади.

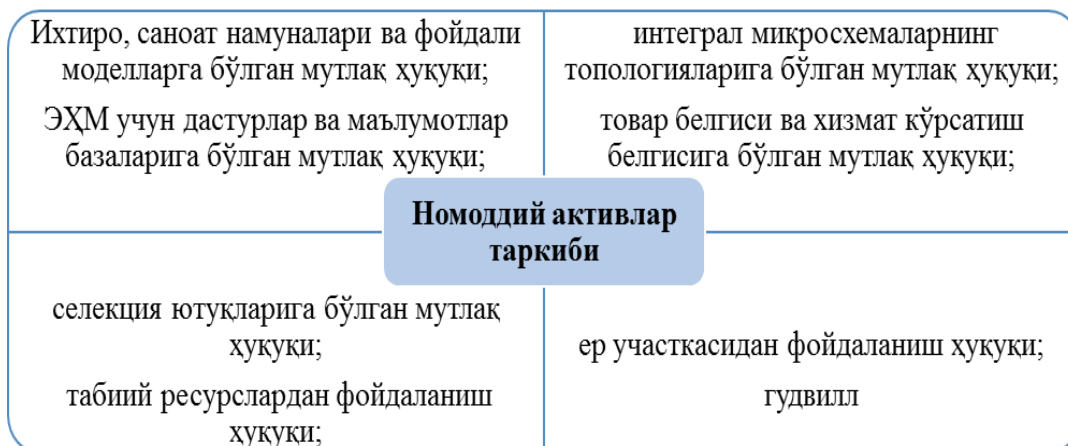
Модданинг номоддий актив сифатида тан олиними учун номоддий актив таърифи ва тан олиш мезонларига жавоб бериши лозим.

Номоддий активларнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- ташкилот томонидан назорат қилинади;
- ташкилот ундан келгуси иқтисодий наф олишни кутади;
- моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмайди;
- идентификацияланадиган номонетар актив ҳисобланади.

Агар ташкилот актив асосидаги ресурсдан келадиган келгуси иқтисодий нафларни олишга ва ушбу нафлардан бошқаларнинг олиш имкониятини чеклашга қодир бўлса, ташкилот активни назорат қилади. Ташкилотларнинг номоддий активдан келадиган келгуси иқтисодий нафларни назорат қилиш қобилияти, одатда, юридик ҳуқуқлардан келиб чиқади. Юридик ҳуқуқлар мавжуд бўлмаганда, назоратнинг мавжудлигини кўрсатиб бериш янада мураккаблашади.

Бироқ ҳуқуқнинг юридик ҳимояланганлиги назоратнинг мажбурий шарти ҳисобланмайди, чунки ташкилот бошқа усуллар билан ҳам келгуси иқтисодий нафларни назорат қилиши имкониятига эга бўлиши мумкин (2-расм).

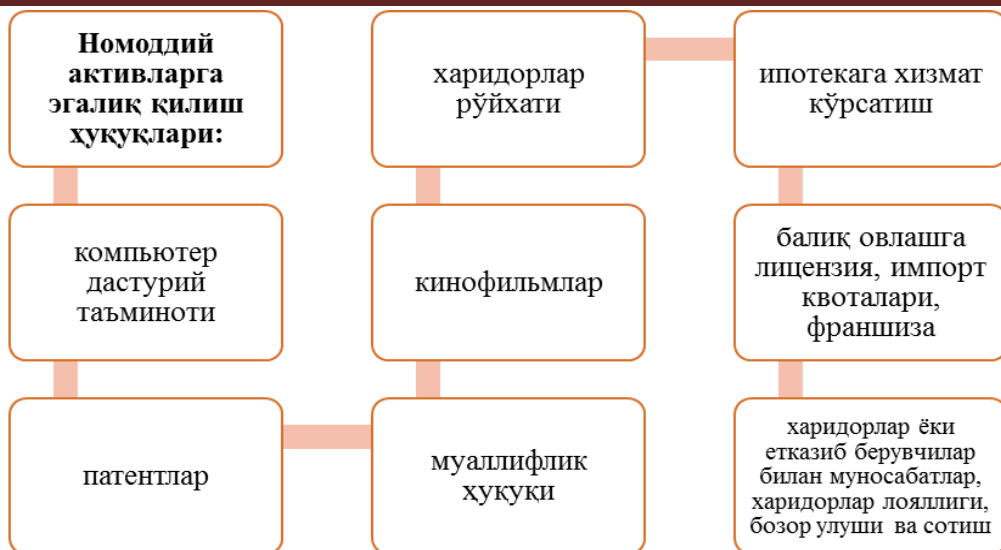
2-расм. Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларида белгиланган номоддий активларнинг таркиби

Манба: номоддий активларни таснифлаш ва тан олишга оид меъёрий ҳужжатлар асосида муаллиф ишланмаси.

Республикамизда номоддий активларнинг таркиби умумий фойдаланишдаги бўлган ҳуқуқларни ўз ичига олади. Демокчимизки, оддийгина бир интеллектуал натижасини номоддий актив сифатида таснифлаш ва уни тан олишни юқоридаги таркибланиш тўлиқ очиб бермайди. Масалан, селекция ютуқларига бўлган мутлақ ҳуқуқда ўсимликчилик нави ёки ҳайвон зотларига бўлган ҳуқуқлар учун бухгалтерия ҳисобида қўшимча ишчи ҳисобварақлардан фойдаланишни назарда тутати. Яъни тўғридан-тўғри олинган ушбу соҳадаги патент ёки лицензия яна бир туркумланишни талаб этади (3-расм).

Ушбу расмдан кўриниб турибдики, номоддий активлар халқаро стандартда оддий кўри-

нишга эга. Масалан, кинофильм ёки балиқ овига лицензия, биз учун дебиторлик ёки кредиторлик қарзлар сифатида балансида ифодаланадиган моддалар, халқарода харидорлар ва етказиб берувчилар билан муносабатлар сифатида ҳам ҳуқуқий ҳимояланган ҳолда номоддий актив сифатида тан олинади. Бир жиҳатга эътибор қаратиш лозимки, бу каби ҳуқуқларнинг номоддий активлар сифатида тан олиними тадбиркорлик субъектларининг активларини кўпайтириш имконини беради. Тўғри, бу каби активлар ликвид актив сифатида тадбиркорлик субъектининг ликвидлигини таъминлаб бермаса-да, келгусида катта даромад келтирувчи активлар кўринишида муҳим роль ўйнайди.

3-расм. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартларида белгиланган номоддий активларнинг таркиби

Манба: муаллиф ишланмаси.

Демак, бизнинг фикримизча, тадбиркорлик субъекти томонидан номоддий активларни дастлабки тан олиш пайтидаги маълумотларга асосланган ҳолда, ташқи манбалардан олинган маълумотларга кўпроқ аҳамият бериш, шунингдек, номоддий активлардан фойдаланиш нати-

жасида олинадиган келгуси иқтисодий нафга нисбатан аниқлик даражасини баҳолаш керак бўлади. Республикада номоддий активларга бўлган ҳуқуқларни Фуқаролик кодексига мувофиқ қуйидагича ифодалаш мақсадга мувофиқ (2-жадвал).

2-жадвал

Номоддий активларнинг ҳуқуқий муҳофазаси

Номоддий активлар ҳуқуқини муҳофаза қилиш тартиби
Муаллифлик ҳуқуқи
Ижодий фаолият натижаси бўлган фан, адабиёт ва санъат асарларига нисбатан татбиқ этилади ва уч унсурдан иборат муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгисидан фойдаланади: айлана ичига олинган лотинча «С» ҳарфи, алоҳида муаллифлик ҳуқуқлари эгасининг исми (номи), асар биринчи марта эълон қилинган йил.
Турдош ҳуқуқлар
Ижролар, фонограммалар, эфир ёки кабель орқали кўрсатув, эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатувлари ва эшиттиришлари киради ва ҳимоя белгиси уч унсурдан иборат бўлади: айлана ичидаги лотинча «Р» ҳарфи, мутлақ турдош ҳуқуқлар эгасининг исми (номи), фонограмма биринчи марта чоп этилган йил.
Саноат мулкига бўлган ҳуқуқ
Ихтиро, фойдали модель ва саноат намунасига бўлган ҳуқуқ патент берилган тақдирдагина муҳофаза қилинади.
Ўсимликларнинг янги навлари ва ҳайвонларнинг янги зотларига бўлган ҳуқуқ
Ўсимликларнинг янги навлари ва ҳайвонларнинг янги зотларига (селекция ютуқларига) бўлган ҳуқуқлар патент берилган тақдирдагина муҳофаза қилинади.
Ошкор этилмаган ахборот
Учинчи шахсларга маълум бўлмаган техникавий, ташкилий ёки тижорат ахборотига, шу жумладан, ишлаб чиқариш сирларига (ноу-хау) қонунан эга бўлиб турган шахс уни (ошкор этилмаган ахборотни) ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга бўлади.
Фуқаролик муомаласи қатнашчилари, товарлар, ишлар ва хизматларни шахсийлаштириш воситалари
Фирма номи таъсис ҳужжатларида кўрсатилади ва фирма номига бўлган ҳуқуқ юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан эътиборан юзага келади. Товар белгиси (хизмат кўрсатиш белгиси) уни рўйхатдан ўтказиш асосида ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинади ва рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги гувоҳнома билан тасдиқланади.

Манба: меъёрий ҳужжатлар асосида муаллиф ишланмаси.

Ушбу жадвалдан хулоса қилиш мумкинки, яратилаётган номоддий активларнинг ҳаммаси ҳам ўзининг қийматига (пул кўринишидаги баҳосига) эга бўлавермайди. Бу эса уларнинг бухгалтерия ҳисобининг янги объекти сифатида

тан олинишига тўсқинлик қилишига сабаб бўлмоқда. Демак, ақлий меҳнат маҳсули юзага чиқиб, у кимгадир ёки нимагадир фойдаси тегадиган бўлиб шаклланганда, у ўзида “объект” атамасини ҳам қамраб олади.

Тадқиқот объекти бўлган “МЕХНАТ АГРОФИРМАСИ” МЧЖнинг 2022 йил январь ҳолатига кўра, корхонанинг бухгалтерия балансида жами 176068 минг сўм бўлган номоддий активлар мавжуд бўлиб, улар, асосан, дастурий маҳсулот бўйича объектдан иборат. Бу эса корхонанинг жами маблағларига нисбатан 0,17 фоиз ҳамда узоқ муддатли маблағларга нисбатан эса 0,29 фоизни ташкил этади. Маълумотлардан кўриниб турибдики, корхонадаги мавжуд номоддий активлар жами маблағларнинг бир фоизига ҳам етмайди.

Бизнинг фикримизча, номоддий активлар интеллектуал мулк объектларига нисбатан кенгроқ доирага эга. Чунки номоддий активлар интеллектуал мулк объектларидан ташқари унинг таркибига инсон ақлий қобилияти натижаларига боғлиқ бўлмаган, масалан, мулкдан фойдаланиш ҳуқуқлари, гудвилл, франчайзларни олади. Номоддий активларнинг таркибий тuzилиши, асосан, интеллектуал мулк объектларидан иборат бўлиши кераклигини тақозо этади. Албатта, бу ерда сўз таркиб борасида юритилмоқда. Уларнинг баҳосига (баланс қиймати) келсак, биргина мулк ҳуқуқларнинг ўзи сезиларли қийматни ташкил этади.

Бу борада иқтисодчи олим Н.Ризаевнинг фикрига кўра, ушбу кўрсаткич ривожланган давлатларнинг компанияларида (General Motors Co, Microsoft Corporation (АҚШ)да ўртача 32 фоизни ташкил этади) юқори кўрсаткичга эга. Демак, мавжуд номоддий активлар таркибида баъзан интеллектуал мулк объектлари улуши деярли кўзга ташланмайди. Тадқиқот объектларида номоддий активларнинг жами активларига нисбатан ўртача 1,14 фоизни ташкил этмоқда. Бундан шуни тасаввур қилиш қийин эмас, яъни интеллектуал мулк объектлари ҳолати ва

унинг динамикасига баҳо бериб бўлмайди (умумий баҳо бериш учун маълумотлар етарли эмас) [21].

Биз аграр соҳада номоддий активларни интеллектуал мулк объектлари сифатида ўрганган иқтисодчи олим И.Давлетовнинг ёндашуви қўллаб-қувватлаймиз[22]. Лекин ушбу тадқиқотчи “муаллифлик ҳуқуқи объектларига нисбатан муҳофаза ҳужжатлари мавжуд эмас” деб баҳолайди. Тадқиқотда интеллектуал мулк объектлари(саноат мулки объектлари)га оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тадқиқ этиш асосида ушбу объектларга бериладиган муҳофаза ҳужжатлари ҳамда уларнинг амал қилиш муддатлари ўрганиб чиқилди ва таҳлил қилиш натижасида хулосалар берилди [23].

Олиб борилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатмоқдаки, аграр соҳада, хусусан, селекция ютуқлари бўйича номоддий активлар сифатида қараладиган ҳуқуқларнинг амал қилиш муддати “Ўсимликларнинг янги навларини ҳимоя қилиш бўйича халқаро конвенция”нинг 19-модда, 1-бандига мувофиқ 20 йилдан кам бўлмаслиги кўзда тутилган. Шунингдек, узумчиликда 25 йил (19-модда, 2 банд) белгиланган[24].

Номоддий активларнинг хусусияти шундан иборатки, кўп ҳолларда бу каби активни тақомиллаштириш ёки уни қисман алмаштириш амалга оширилмайди. Яъни соддароқ қилиб таъкидлаганда, патент ўрнига айнан шу кўринишдаги ёки товар белгиси ўрнига шундай товар белгисини алмаштириш имконияти мавжуд эмас. Фақатгина бу тадбиркорлик субъектлари томонидан бошқа турдаги номоддий активларни яратиш ёки сотиб олиш ҳисобига бу активларнинг ҳажми ортишига олиб келади.

3-жадвал

Номоддий активларнинг таснифланишида халқаро ва миллий стандартларнинг ўзаро боғлиқлиги

Номоддий активлар (7-сонли БҲМС)	Номоддий активлар (38-сонли БҲХС)
Патент эгасининг ихтиро, саноат намуналари ва фойдали моделларга бўлган мутлақ ҳуқуқи	Патентлар
ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларига бўлган мутлақ ҳуқуқ	Компьютер дастурлари
Интеграл микросхемаларнинг топологияларига бўлган мутлақ ҳуқуқ	
Товар белгиси ва хизмат кўрсатиш белгисига бўлган мутлақ ҳуқуқи, шунингдек, товар ишлаб чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи	Савдо маркалари, маркетинг ҳуқуқлари, импорт квоталари
Селекция ютуқларига бўлган мутлақ ҳуқуқ	Муаллифлик ҳуқуқлари
Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи	Лицензиялар ва франшизалар
Мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи	
Бошқа номоддий активлар (маҳсулот, ишлар, хизматлар, бошқа ҳуқуқлар)	

Манба: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси ва бошқа меъёрий ҳужжатларга мувофиқ муаллиф ишланмаси.

Халқаро амалиётда эса 38-сонли “Номоддий активлар” номли стандарт (БХХС)га мувофиқ амалга оширилади [25]. Номоддий активлар ҳисобини ташкил этиш ва уни юритишга оид ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар таркибини хорижий давлатлар миқёсида таҳлил қиладиган бўлсақ, ушбу давлатларда бир нечта меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинишини кўришимиз мумкин, жумладан: АҚШ бухгалтерия ҳисоби тизимида номоддий активлар УСГААП талабларига мувофиқ ФАС 142-3 “Номоддий активларнинг фойдали ҳизмат муддатини аниқлаш”, ЕИТФ 08-7 «Ҳимояланувчи номоддий активлар», 141Р-сонли “Бизнесни бирлаштириш” каби қоидалар ҳисоб стандартларини ишлаб чиқиш Бюроси томони(ФАСБ)дан ишлаб чиқилади [26].

Россия Федерациясида номоддий активлар ҳисобини ташкил этишда алоҳида қоидалар мажмуаси ишлаб чиқилган, жумладан: “Номоддий активлар” (ПБУ 14/2007) номли низом талаблари билан тартибга солинади [27]. Ушбу низомга асосан номоддий активларнинг қиймати ҳақиқий харажатлардан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Номоддий активларни тан олиш нуқтаи назаридан уларни идентификациялаш ва баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Яъни ушбу жараён ҳал этилиши қийин кечадиган жараёндир. Номоддий активлар ҳамма вақт ҳам “кўринмас актив” тушунчасига эга бўлавермайди, айрим ҳолатларда у ашёвий кўринишга эга бўлиши мумкин, масалан, муаллиф ўзи яратган ЭҲМ учун дастурига гувоҳнома олиш учун тақдим этиладиган маълумотлар, яъни дастурий маҳсулотлар дискет ёки флешкага ёзилади.

Хулоса ва таклифлар. Тадқиқотлар натижасида халқаро стандартларда номоддий активларни фақат қуйидаги ҳолатларда, яъни тадбиркорлик субъекти ушбу актив билан боғлиқ кутилаётган келгуси иқтисодий нафни олиш эҳтимоли мавжудлиги ҳамда ушбу активнинг бошланғич қиймати ишончли баҳоланиши мумкинлиги кўрсатиб берилган. Бизнеснинг фикримизча, ушбу тан олиш тартибига қуйидагиларни ҳам киритиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

биринчидан, тадбиркорлик субъекти ушбу активни кейинчалик қайта сотишни мўлжалламаслиги;

иккинчидан, тадбиркорлик субъекти раҳбари бундай активлар таркибида ҳисобга олиш мақсадида ҳисобот даври учун активлар қиймати камроқ чегарасини белгилаш мумкинлиги.

Албатта, бу таклиф айнан 38-сонли БХХС “Номоддий активлар” номли халқаро стандартда акс эттирилиши қийин масала, лекин ўрта ва кичик бизнес учун мўлжалланган халқаро стан-

дартларда ёки республикамиз учун лойиҳа сифатида ишлаб чиқилган Молиявий ҳисоботнинг миллий стандартлари(МХМС)да қўллаш мақсадга мувофиқ.

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида қишлоқ хўжалиги корхоналарининг хусусиятларидан келиб чиқиб, бухгалтерия балансига кирим қилинаётган номоддий активларни тан олиш, уларни баҳолаш услубиёти ҳамда номоддий активларни гуруҳлаш тартиби бўйича қуйидаги фикрлар билдириб ўтилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ-4611-сонли қарорининг 1-бандига асосан акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида 2021 йил 1 январдан бошлаб бухгалтерия ҳисобини юритиш ва 2021 йил якуни бўйича молиявий ҳисобот тайёрлаш талаб этилмоқда. Миллий стандарт қоидаларидан фарқли равишда Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандарти талабларида хўжалик субъектлари, жумладан, қишлоқ хўжалиги корхоналарида номоддий активларни тан олиш ва уларнинг таркиби аниқ белгиланмаган. “Номоддий активлар” (БХХС, 7) ҳамда “Қишлоқ хўжалиги” (БХХС, 41) номли стандарт қоидаларида айнан қишлоқ хўжалиги хусусиятлари инобатга олинмаган.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари, жумладан, инновацион кластерларда номоддий активларнинг тан олиниши ва баҳоланиши ҳамда уларнинг таркиби тўғри шакллантирилиши (гуруҳлаштириш) соҳада инновацион ишланмаларнинг негизи бўлган номоддий активлар ҳажмини ошириш имконини яратди. Бундан ташқари номоддий активларни баҳолаш асосида уларнинг жами маблағлар(активлар)даги улушини кўпайтириш ҳамда қишлоқ хўжалиги корхоналарида даромадларни ошириш, шунингдек, бухгалтерия ҳисоби юритилишининг соддалашувиغا олиб келади.

Таклиф қилинаётган номоддий активларни тан олиш мезони қуйидагиларга жавоб бериши асосланган:

индентификацияланиши;

назорат қилиниши;

келгусида иқтисодий наф олиб келтириши;

қийматини ишончли баҳолаш мумкинлиги.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳисоб сиёсатига мувофиқ фойдаланишда бўлган номоддий активларнинг туркумланиши таклиф этилди. Мазкур гуруҳланиш асосида корхоналарнинг ҳисоб сиёсатига мувофиқ тегишли ишчи сётлардан фойдаланиш ҳамда номоддий активлар ҳақидаги маълумотларни молиявий ҳисоботларда кенг ва аниқ ёритиб бериш имкониятини беради.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Brand Finance Nation Brands. 2022. <http://brandfinance.com/who-we-are/our-story/>.
2. Brand Finance. GIFT 2016 with CIMA and IPA 2016. 10 P. enquiries@brandfinance.com.
3. “Номоддий активлар” – 38-сонли МҲХС. Мазкур стандартдаги актив таърифи 2018 йилда эълон қилинган “Молиявий ҳисоботларни тақдим этишининг концептуал асоси”да қайта кўриб чиқилган актив таърифи асосида қайта кўриб чиқилмаган.
4. Номоддий активлар. 7-сонли БҲМС [Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2005 йил 27 июнда рўйхатдан ўтказилди, рўйхат рақами: 1485]. <https://lex.uz/acts/627308>.
5. <https://buhplatforma.com.ua/article/ru/7367-uchet-nematerialnyh-aktivov>.
6. Дусмуратов Р.Д. Аудит асослари. Дарслик. – Т.: ЎМЭ, 2003. – 612 б.
7. Очилов И. Курбонбоев Ж. Молиявий ҳисоб. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2007. 265-б.
8. Сотиволдиев А.С. Замонавий бухгалтерия ҳисоби. Ўқув қўлланма. – Т.: БАМА-2007. 2-том.
9. Рахимбекова Р.М. Финансовый учет на предприятии. – Алматы: Экономика. 2003. – 94 с.
10. Исроилов Б.И. Солиқлар ҳисоби ва таҳлили: муаммо ва уларнинг ечимлари. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – 92 б.
11. Илхамов Ш.И. Инвестиция фаолиятида бухгалтерия ҳисоби ва аудит, иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун дисс. автореферати, 2005 й. 24-б.
12. Ғуломова Ф.Ф. Бухгалтерия ҳисоби бўйича мустақил ўрганиш учун қўлланма. – Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи, 2000. – 229 б.
13. Исманов И.И. Узоқ муддатли активларнинг бухгалтерия ҳисоби ва аудити методологиясини такомиллаштириш, и.ф.д. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати, 2009. – 37 б.
14. Пўлатов М.Э. Интеллектуал капитал ҳисоби ва аудити методологиясини такомиллаштириш, 08.00.08 – «Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит», и.ф.д. (DSc) илмий даражасини олиш учун дисс. 2017 й.
15. Давлетов И.Р. Аграр соҳада интеллектуал мулк объектларининг бухгалтерия ҳисоби ва аудитини такомиллаштириш, фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун дисс. авт., 2018. – 48 б.
16. Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Молиявий таҳлил. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999. – 368 б.
17. Ризаев Н.К. Номоддий активларнинг бухгалтерия ҳисоби ва молиявий таҳлилининг такомиллаштириш, и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т., 2004 йил;
18. Ризаев Н.К. Интеллектуал мулк объектлари ҳисоби ва таҳлилининг ташкил этиш методологияси, и.ф.д. (DSc) даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т., 2019 й.
19. Худойкулов А. Номоддий активлар ҳисоби ва аудитини такомиллаштириш. Иқт. фан бўйича фалсафа (PhD) дисс. автореферати, 2023. – 35 б.
20. Ўзбекистон Республикаси йиллик статистик тўплами, 2022. Ўзбекистон молияси. – Т.: Ўзбекистон, 2022. <https://stat.uz/>
21. Акциядорлик корхоналари маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси. 2023 йил.
22. Ризаев Н. Интеллектуал мулк объектлари ҳисоби ва таҳлилининг ташкил этиш методологияси. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. 2019 й.
23. Давлетов И.Р. Аграр соҳада интеллектуал мулк объектларининг бухгалтерия ҳисоби ва аудитини такомиллаштириш, фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун дисс. автореферати, 2018 й.
24. Ўзбекистон Республикасининг «Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида»ги қонуни. (ЎРҚ, 2002 йил 29 август, 397-II-сон). <http://lex.uz/pages/SearchResult.aspx?f=1&sid=-981339780&a1=1&a2=1&a3=1&a4>.
25. Международная конвенция по охране новых сортов растений (УПОВ) <http://www.wipo.int/wipolex/ru/other>
26. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти. “Номоддий активлар” (38-сонли БҲХС, IAS). <https://www.iasplus.com/en/standards/ias/ias38>
27. FSP FAS 142-3 (AS ISSUED)/ https://www.fasb.org/pdf/fsp_fas142-3.pdf/
28. Положение по бухгалтерскому учету “Учет нематериальных активов” ПБУ 14/2007. Утверждено Приказом Минфин РФ от 27.12.2007 № 153н. (в ред. Приказов Минфина РФ от 25.10.2010 № 132н, от 24.12.2010 № 186н). http://sprbuh.systecs.ru/uchet/pbu/pbu_14.html.
29. Isaev F. Мол-мулкни солиққа тортишни такомиллаштириш. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2021, (6), 326–333. Retrieved from: https://inlibrary.uz/index.php/economics_and_innovative/article/view/12224
30. Исаяев Ф. Ресурс солиқлари таҳлилининг ташкил этиш методикаси. // Iqtisodiyot va ta'lim, 2022, 23 (5), 171-176. Retrieved from: <https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/742>
31. Isaev F.I. Tax Accounting: Theory and Practice. // International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding, 2022. T. 9. №. 12. C. 30-38.
32. Isayev F.I. Concept of economic analysis and its structural components. // International Journal of Marketing and Technology. 7.12 (2017): 1-13.
33. Isayev F.I. Analysis of the profit tax and its improvement. // International Journal of Research in Social Sciences 7.12 (2017): 74-85.